

PhD disszertáció tézisei

Bencsik Gábor

A magyarországi cigánység történeti ikonográfiája a 20. század előtt

Témavezető: dr. Nagy Mariann PhD

Pécsi Tudományegyetem 2010

I. A disszertáció tárgya

Miért cigányok?

A hazai történeti kutatásnak meglehetősen elhanyagolt területe a cigányság története, és korántsem csak a források szűkössége miatt. A cigányság mintegy „kilóg” abból a konstrukcióból, amely a magyarországi etnikumok egymáshoz való viszonyát írja le, még az egykori hungarus népközösség részeként sem értelmezhető, és a későbbi nemzetiségi szerveződések keretei sem illeszkednek rá. A cigányság története mintha egyfajta „kívüliség” volna: kívül a parasztok falvain és a polgárok városain, kívül a jogok és kötelezettségek struktúráján, kívül a vágyak és törekvések mindenki mást magába foglaló köreibe. Olykor egyenesen úgy tűnhet, mintha a cigányságé valamiféle párhuzamos történet volna: az egyik sínpáron robog Európa ezernyi nemzetének sűrű kölcsönhatásban össze-
szövődő története, a másikon pedig a cigányoké, látják egymást, de nincs átjárás köztük.

Pedig voltak biztató kezdetek. A 19. században, a nyugat-európai néprajzi kutatásokkal szinkronban Magyarországon is megkezdődött a cigányság viselt dolgainak kutatása. Mindenekelőtt a cigány nyelv feldolgozása kezdődött el, kezdve *Enessei György* Győr megyei táblabíró 1799-ben és 1800-ban megjelent amatőr munkáival, folytatva *Bornemisza János*, *Ihnátko György*, *Győrffy Endre*, *Sztojka Ferenc* egyre színvonalasabb nyelvtanaival és szótáraival, majd *József főhercegnek* az Akadémia költségén 1888-ban megjelent *Cigány nyelvtanával*, melyhez *Ponory Thewrewk Emil* írt 150 oldalas „irodalmi mutatót”, bőséges bibliográfiát. Ugyanakkor megindult a cigány népköltészet gyűjtése is. A cigányság társadalmának és kultúrájának egészét vizsgáló kutatók közül ki kell emelnünk *Wisloczky Henriket*, aki 1907-ben bekövetkezett haláláig nemzetközi jelentőségű életművet hozott létre a tárgyban, valamint *Herrmann Antalt*, aki szintén jelentős művekkel gazdagította a cigányságról szóló irodalmat.

A huszadik század elejére azonban mindennek majdhogynem vége szakadt, a cigányság kikerült a magyar(országi) értelmiség látóköréből. Ráadásul az 1989-90-es rendszerváltás legnagyobb vesztesei – történelmi léptékekkel mérve talán rövid távon – a cigányok lettek. A többségi társadalom azonban ezúttal nem fordult el a cigányságtól, azt nem vesztette el szem elől. Az elmúlt tizenöt évben igazi mozgás kezdődött ezen a területen, rengeteg kezdeményezés indult, és a közfigyelem is elfogadni látszik, hogy végre-valahára komoly tettekre van szükség. Bár *Bódi Zsuzsanna*, a *Cigány Néprajzi Tanulmányok* című alapvető sorozat szerkesztője 80 oldalra terjedő bibliográfiájában adott válogatást a cigányságról szóló magyar nyelvű néprajzi irodalomból¹, továbbra is kevés a tudományos igényű mű ebben a tárgyban. Különösen hiányzik a magyarországi cigányság történetének kutatása. Ez még akkor is igaz, ha néhány szerző, mindenek-

¹ Cigány Néprajzi Tanulmányok 2001. p. 161-241.

előtt *Nagy Pál* túllépett a valahol egyszer megjelent adatok kritikátlan továbbadásán, és jelentős forrásfeltáró, forráskritikai megalapozással hozzálátott a magyarországi cigányság történetének tudományos igényű feldolgozásához. Az amúgy szűkösen rendelkezésre álló forrásanyag egy része azonban eddig alig kapott figyelmet. És ez átvezet a jelen tézisek következő kérdéséhez.

Miért képek?

Az 1980-as években új fogalom jelent meg a bölcslelettudományokban: az „*iconic turn*”, a képi fordulat fogalma. Használói mindnyájunk által jól ismert jelenséget igyekeznek megragadni vele: a kép minden eddiginél bővebben árad felénk, és minden eddiginél nagyobb jelenőséget nyer mint tartalomhordozó, mint információs forrás.

Nehéz egyértelműen meghatározni, hogy mióta éljük a képi fordulat korát (Ivins az ipari forradalom második hulláma, az előző századforduló idejére teszi a kezdeteket²), legalább két évtizede azonban ennek tudatában is vagyunk, és a jelenséget nevén is tudjuk nevezni. A felismerés – mint minden, az adott kor lényegi fejleményét megragadni képes meghatározás – nagy hatást gyakorol a tudomány egészére, az elvont kutatásoktól az ipari fejlesztéseken át az oktatásig. Új megközelítések születnek, amelyek új, eddig nem ismert összefüggésekre vezetnek.

Úgy tetszik azonban, hogy a történettudomány nem könnyen teszi magáévá ezt az új szemléletet. Mintha behúzódná a textus erős falai közé, és onnan igyekezne visszaverni a külső világot elárasztó képek, mint valami új barbár horda ostromát. A helyzetet jól jellemzik Gyurgyák János történész szavai: „A történészek – tisztelet a meglehetősen kevés számú kivételnek – nem tekintik komoly történeti forrásnak a fényképeket, általában a képi dokumentumokat. Számukra mindennél fontosabbak a szentnek tekintett szövegek. A textus mellett minden forrás másodlagos (ha nem harmadlagos), minden csak az után következik.”³

Ugyanakkor a képzőművészet alkotásait tárgyaló művészettörténet, illetve a művészetelmélet irányából már jó ideje tartanak az új keletű kifejezéssel képanthropológiainak nevezett⁴ kutatások, amelyek a régmúlt időkig, az írásbeliség előtti korokig is elhatolnak, amikor a kép, az ábrázolás társadalmi funkcióit elemzik.

A művészettörténet mellett Magyarországon is a filozófia az a diszciplína, amely vizsgálódási körébe vonta a képet, mint a szöveggel egyenrangú információs eszközt. A művészetfilozófia új megközelítésein túl leginkább Nyíri Kristóf munkássága hatol. Szempontjairól egy helyen így ír: „képek és szavak egymásra vannak utalva, ám ... a képek nem a szavak erejével, hanem éppen-

² William Ivins, *Prints and Visual Communication*, MIT Press, 1969

³ Gyurgyák János, *Magyarország története képekben*, Budapest: 2008

⁴ Hans Belting, *Bild-Anthropologie*, München: 2001

séggel a képek erejével bírnak”⁵. Úgy véli, hogy a képi fordulat valójában visszahelyezi a képet abba az állapotba, ahol a civilizáció kezdeti szakaszában bekövetkezett nyelvi fordulat, „linguistic turn” előtt volt.

A hazai történettudomány nagyrészt még adós a kép felfedezésével. A képtől való távolságtartás azonban semmivel sem indokolható. Ellenkezőleg, sürgetően szükséges a képanropológiai megközelítés elsajátítása és alkalmazása. Ez az eszköz különösen olyan témákban ígérkezik gyümölcsözőnek, amelyekben viszonylag kevés szöveges dokumentum született, és azok hitele is kérdéses. Egyértelműen ilyenek a cigányok. Képi források viszonylag bőven állnak róluk rendelkezésre, szöveges forrás azonban sokkal kevesebb van, mint más népcsoportokról, és azok döntő része is felületes, közhelyeket ismétel.

⁵ Nyíri Kristóf, "Szavak és képek", *Világosság*, 2007/9, 3-12.

II. A kutatás módszerei

A képek szándékolt és szándékolatlan információkat egyaránt hordoznak, beszélnek továbbá tárgyukról, létrehozójukról és befogadó közönségükről. Mindez megerősíti azt az alapkövetelményt, hogy a képek felé forráskritikai igényvel forduljunk. A forráskritikának pedig a források számossága, egymással való összevethetősége az egyik fundamentuma.

Ez az igény tette szükségessé, hogy a tanulmány a lehetséges képi források körét szűkítse, a kiválasztott megjelenítési formán belül viszont egyértelműen a reprezentativitásra törekedjék. A képi források alapvetően három csoportba sorolhatók: egyedi alkotások, sokszorosított grafikai alkotások és fényképek/filmek. Az egyedi alkotások – zömükben festmények – túlnyomó többsége magántulajdonban van, a nyilvánosság elé kerülésük esetleges, a reprezentativitás és az összehasonlíthatóság tehát egyaránt kérdéses. A fotókkal hasonló a helyzet, különösen a jelen tanulmány által vizsgált időszakra vonatkozóan, filmek pedig ebből az időből gyakorlatilag nem léteznek a cigányokról. Ezért a disszertáció elsősorban a grafikai sokszorosító eljárással készült képeket vizsgálja, a többi médiumot kiegészítő forrásként használja.

A grafikus képeket nem véletlenszerűen találja az ember a múlt évszázadokban felhalmozott képtömegben. Azonosíthatók azok a kiadványtípusok, amelyekben ilyenek nagy valószínűséggel fellelhetők. Ilyenek például a veduták (városok, várak, jeles épületek távlati képei), a 16. század óta ismeretes viseletalbumok, különféle ország-leírások, térképek mellékalakjai, kottacímlapok, illusztrált folyóiratok és képes levelezőlapok. Különösen az utóbbi kettő kínál rendkívül bőséges anyagot.

A kutatás során az 1900 előtti magyarországi illusztrált folyóiratokat a teljességre törekedve tekintettük át, bár számolni kellett azzal, hogy néhány helyi érdekű kiadvány kimaradt az elemzésből. A képeslapokból bő merítés állt rendelkezésre (több mint száz lap), de a teljesség itt nem érhető el, mivel senki sem tudja pontosan, hányféle cigány tárgyú lap jelent meg. A kottacímlapok közül csupán véletlenszerűen akadtunk a témánk szerint relevánsra – ennek a médiumnak az ikonográfiai kutatása még egyáltalán nem kezdődött meg. Hasonló a helyzet a térképek mellékalakjaival – itt csupán egyetlen kéziratos térképet tudtunk bevonni az elemzésbe, ez azonban igen jelentős ábrázolás. A veduták, ország-leírások, viseletalbumok viszonylag bőséges anyagot szolgáltatottak, de ezek teljes ikonográfiai feltárása még további kutató munkát igényel.

A képi forráskritika egyik legfontosabb eszköze minél több kép megnézése. Az elemző akkor jár el helyesen, ha úgy tesz, mint a jó műkereskedő: a lehető legtöbb képet igyekszik megnézni és a memóriájában elraktározni, hogy majd az elé kerülő újabb képek vizsgálatakor ezeket az ismereteket előhívja, a látottakkal összevesse. Meglehet, hogy „első ránézésre” ez egyáltalán nem tűnik egzakt, tudományos megközelítésnek, pedig az egyedül hatékony módszer,

amelynek segítségével feltárhatók az egyes motívumok, részletek, képi megfogalmazások összefüggései.

Nem kevésbé fontos az egyes, sokszor háttér-ismeretek nélkül közölt képek lehető azonosítása: az eredeti alkotó megnevezése, munkásságának a vizsgált téma szempontjából való elhelyezése, értékelése. Ugyanígy fontos a befogadó célközönség attitűdjének vizsgálata: a kép befogadójának milyen kimondott-kimondatlan érzéseire, gondolataira kívánt reflektálni az alkotó?

A forráskritika legfontosabb területe az egyes ábrázolások vagy ábrázolás-részletek hitelességének meghatározása. A disszertáció egyik kiemelt célja volt, hogy ezt a munkát a lehetőségig elvégezze, és a huszadik század előtti magyarországi cigányság képét bizonyos mértékig rekonstruálja. De ez már átvezet az eredmények fejezetébe.

III. Eredmények

A kutatás többféle célt tűzött maga elé, és ezekben több-kevesebb eredményre is jutott.

Az első cél az volt, hogy a magyarországi cigányságról a huszadik század előtről létrejöjjön egy olyan képi adatbázis, amelyből a jövőben meríthet akár a kutatás, akár az ismeretterjesztés (utóbbi fontossága mellett a mai Magyarországon aligha kell érvelni). Elsőként kézenfekvő módon e sorok szerzője profitált az anyagból, mikor közreadta Cigányokról című kötetét (Budapest, 2008.) A gyűjtés anyagának jelentős része ugyanakkor mások számára is hozzáférhetővé válik majd a Néprajzi Múzeum által kiadni tervezett CD formájában. A legjobb megoldás volna egy, az interneten bárki számára hozzáférhető virtuális múzeumban, letölthető módon közzétenni az azóta is gyarapodó gyűjteményt – erre talán van is esély.

A második cél az volt, hogy amennyire lehetséges, határozzuk meg a huszadik század előtti magyarországi cigányság képét. Ebben is sikerült eredményeket elérni, különösen a 19. század utolsó harmadát illetően. Így például sikerült meghatározni egy cigány vándorkovács szerszámkészletét, munkavégzését, környezetét. Sok információ gyűlt össze a cigányok öltözékéről, annak változásáról, alakulásáról – ezek ismeretében már aligha követné el valaki azt az anakronizmust, amelyet az Egy magyar nábob című (amúgy klasszikus) film rendezője, amikor a reformkor cigányait a 19. század legvégének spanyolos beütésektől sem mentes oláh cigány viseletébe öltöztette.

További cél volt az adott kor közönsége attitűdjének, a cigánysággal kapcsolatos ideáinak vizsgálata. Ezen a területen a legtöbb eredményt a sok esetben máig élő vizuális toposzok rendszerének feltárása és részletes bemutatása hozta.

Végül, de talán első sorban magának a cigányságnak a történetéről igyekeztünk eddig nem ismert információkat szerezni. Ennek a munkának a legizgalmasabb – a szerző számára is újdonságként ható – eredménye az a felisme-

rés volt, hogy a cigányságnak a többségi társadalomhoz való viszonyában az előző századfordulón alapvető, negatív irányú változás következett be. A cigányságnak az addig fennálló gazdasági-társadalmi illeszkedő képessége alapvetően megrendült. Ennek a folyamatnak a képi lenyomata világosan azonosítható.

IV. Publikációk és előadások

1. A disszertáció témájához kapcsolódó publikációk és előadások

Önálló kötet

Cigányokról. Budapest, 2008. 180 oldal

Tanulmányok kötetben

Ábrázolt történelem. In: Oborni Teréz – Tompos Lilla – Bencsik Gábor: *A régi Erdély népeinek képekönnyve.* Budapest, 2009. 7-10. oldal

Utószó (valamint szerkesztés) in: Enessei György: *A tzigán nemzetnek igazi eredete – hasonmás kiadás.* Magyar Roma Történeti Könyvtár 1., Budapest, 2003.

Utószó (valamint szerkesztés) in: Liszt Ferenc: *A cigányokról és a cigány zenéről Magyarországon – hasonmás kiadás.* Magyar Roma Történeti Könyvtár 2., Budapest, 2004.

Utószó (valamint szerkesztés) in: Wlislócki Henrik: *Az erdélyi cigány népköltészet – hasonmás kiadás.* Magyar Roma Történeti Könyvtár 3., Budapest, 2009.

Egyéb publikációk

Critical notes on the first picture of North America [Kritikai észrevételek Észak-Amerika első festményéről], 1986. Kézirat, New York Public Library.

A valóság legendája. Jegyzetek a 19. század második fele útleírásainak illusztrációihoz. In: *A Könyv*, 1990/2, Budapest, 131-147. oldal

Cigány reformkor. In: Rom Som, 1994. 11-16. oldal

Kép és történelem – Képanropológiai megközelítés. 2009, Képi Tanulás Műhelye, vvl.mpt.bme.hu

Image and History – The Approach of Image Anthropology. 2009, Visual Learning Lab, vvl.mpt.bme.hu

Konferenciák

A fémművesség szerepe a cigánység történetében. Tavaszi Szél doktorandusz konferencia, 2008. Az azonos című kötetben a 412-416. oldalon.

Előadások

Bevezetés a cigánység történetébe. A PTE BTK Újkori Történeti Tan-szék nappali hallgatóinak, 2008, őszi szemeszter.

Bevezetés a cigányság történetébe. Előadások és vizsgáztatás a PTE BTK Romológia és Nevelésszociológia Tanszék levelező hallgatóinak, 2009, őszi szemeszter.

Bevezetés a cigányság történetébe. A PTE BTK Romológia és Nevelésszociológia tanszék nappali hallgatóinak, 2010, tavaszi szemeszter.

A történetírás képanropológiai megközelítése: cigányok a 19. századi Magyarországon – előadás a Képi Tanulás Műhelyében (Budapesti Műszaki Egyetem, vezető Nyíri Kristóf), 2010.

2. Egyéb, a disszertáció témájához nem kapcsolódó, történeti tárgyú publikációk

Önálló kötetek

Horthy Miklós – a kormányzó és kora. Budapest, 2001. (Ötödik kiadás 2009.)

Igazságot Magyarországnak – lord Rothermere és a magyar revízió. Budapest, 2002.

Vármegyék könyve – millenniumi körkép Magyarországról 1-2. kötet. Budapest, 2008.

Kísérő tanulmányok

Tisza István gyilkosai a bíróság előtt. Budapest, 1998. Utószó.

Kogutowicz Manó: Magyarország vármegyéinek kézi atlasza. Budapest, 2003. Kísérő füzet.

Corpus Juris Hungarici. Budapest, 2006. Melléklet: A Corpus Juris Hungarici keletkezése, kiadástörténete és a 2006-os kiadás.